

КОЦУР

Віталій Вікторович

кандидат політичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу національних меншин,

Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

kotsurv@ukr.net

(м. Київ)

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПОШУКИ КОНСЕНСУСУ,
ЗДОБУТКИ, ПРОРАХУНКИ**

У даній статті розкриваються особливості етнополітичних процесів в Україні на початку ХХІ ст. Висвітлюються особливості законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні. Досліджено процес зміни та удосконалення законодавчої бази щодо національних меншин України на початку 2000-х рр.

Визначено, що законодавче забезпечення прав національних меншин в Україні ґрунтувалося на загальнонаціональних, міжнародних та регіональних правових документах, прийнятих здебільшого у 1990-х рр. Існуюча нормативно-правова база 1990-х рр. не зовсім забезпечувала реалізацію суспільних запитів на розвиток національно-культурної ідентичності національних меншин України. Водночас українське законодавство певною мірою гарантувало безперешкодне повернення репатріантів та відновлення їх у правах.

Доведено, що прорахунки влади, зволікання з розв'язанням назрілих проблем в царині національних відносин на початку ХХІ ст. створили етнополітичне підґрунтя для втручання зарубіжних країн у внутрішньополітичні справи України, і, насамперед, для російської агресії.

Ключові слова: національні меншини, національно-культурні товариства, етнополітичні процеси, законодавча база, Закони України, органи влади, депортовані народи, національна злагода.

NORMATIVE AND LEGAL BASIS OF ETHNO-NATIONAL POLICY IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY: SEARCH OF CONSENSUS, ASSUMPTIONS, MISTAKES

This article reveals the peculiarities of ethno-political processes in Ukraine at the beginning of the twenty-first century. The peculiarities of legislative regulation of protection of the rights of national minorities in Ukraine are highlighted. The process of change and improvement of the legislative base on the national minorities of Ukraine in the early 2000s has been researched.

It has been determined that the legislative protection of the rights of national minorities in Ukraine was based on national, international and regional legal documents, adopted mostly in the 1990s. The existing legal framework of the 1990s did not entirely ensure the implementation of public requests for the development of national-cultural identity of national minorities of Ukraine. At the same time, Ukrainian legislation was to some extent guaranteed the free return of returnees and their restoration of rights.

It is proved that the failures of the authorities, the delay in solving the urgent problems in the sphere of national relations at the beginning of the 21st century created an ethno-political basis for the interference of foreign countries in the internal political affairs of Ukraine, and above all, for Russian aggression.

Key words: *national minorities, national-cultural societies, ethno-political processes, legislative base, laws of Ukraine, authorities, deported peoples, national accord.*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: В ПОИСКЕ КОНСЕНСУСА, ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОСЧЕТЫ

В данной статье раскрываются особенности этнополитических процессов в Украине в начале XXI в. Освещаются особенности законодательного регулирования защиты прав национальных меньшинств в Украине. Исследованы процессы изменения и усовершенствования законодательной базы в отношении национальных меньшинств Украины в начале 2000-х гг.

Определено, что законодательное обеспечение прав национальных меньшинств в Украине основывалось на общенациональных, международных и региональных правовых документах, принятых в основном в 1990-х гг. Существующая нормативно-правовая база 1990-х гг. не совсем обеспечивала реализацию общественных запросов на развитие национально-культурной идентичности национальных меньшинств Украины. В то же время украинское законодательство в определенной степени гарантировало беспрепятственное возвращение репатриантов и восстановления их в правах.

Доказано, что просчеты власти, промедление с решением назревших проблем в области национальных отношений в начале XXI в. создали

этнополитическую почву для вмешательства зарубежных стран во внутривнутриполитические дела Украины, и прежде всего, для российской агрессии.

Ключевые слова: *национальные меньшинства, национально-культурные общества, этнополитические процессы, законодательная база, Законы Украины, органы власти, депортированные народы, национальное согласие.*

На початку ХХІ ст. «такі явища, як поліетнічність українського народу, його нестереотипна ментальність, розмаїта символіка... стали джерелом життєстійкості нашої генетики, основою незгасної креативності» [7, с. 195].

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., проживало 130 національностей, частина з яких, в силу історичних обставин, компактно заселила окремі регіони країни. На зламі тисячоліть у нових історичних реаліях поставало питання розробки сучасної стратегії розвитку національних меншин, корінних народів, що проживали в Україні. Водночас забезпечити на законодавчому рівні національні інтереси народів можливо лише в демократично-правовій державі, яка реформується з урахуванням європейського і світового досвіду. Окрім того, відстоювання інтересів етноспільнот включає в себе як використання національного законодавства, так і міжнародного [20]. Згідно з українським законодавством дефініція «національна меншина» означає «групу людей, які відповідають таким ознакам: є громадянами України, не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [15, с. 9].

Формуванню правового статусу національних меншин присвячені праці М. Панчука, В. Войналовича, Т. Горбань, О. Калакури, В. Котигоренка, Ю. Левенця, О. Рафальського та інших [25].

Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні в умовах поліетнічних регіонів стали предметом дослідження І. Гайдоша, Я. Ленгера, Ю. Гузенця та інших [1].

Законодавчо-правова база управління етнополітичними процесами в Україні та шляхи її удосконалення проаналізована І. Зваричем [14], історіографічний аспект О. Рафальським [37]. Вивченню дотримання прав

національних меншин в Україні відводиться чільне місце у роботі О. Васильченко [4, с. 36–40].

У запропонованій статті автор розкриває суперечливий процес формування нормативно-правової бази управління етнополітичними процесами в Україні на початку 2000-х рр., розкриває надбання і прорахунки в цій галузі під кутом зору прийдешніх етнонаціональних процесів на тлі соціально-економічних, зовнішньополітичних викликів ХХІ ст.

Різноманіття національностей на теренах України та конфліктні ситуації упродовж 1990-х рр., породжені перехідним періодом, зміною політичної системи, соціально-економічною кризою, змушувало українську владу вдаватися до методів державного регулювання етнополітичних відносин. Серед них – формування нормативно-правової бази, яка закріплювала за кожною національною меншиною право на самоідентифікацію. На початку 2000-х рр., керуючись основними положеннями Конституції України, які визначають право на самовизначення, українським парламентом було ухвалено низку законодавчих ініціатив, які визначали правовий статус представників національних меншин в Україні, декларували рівність прав громадян, незалежно від національності, закладали підвалини реалізації цивілізованих стандартів у дотриманні прав національних меншин.

Як член низки міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ, ООН, ЮНЕСКО, Україна зобов'язувалася гарантувати реалізацію прав національних меншин згідно з Конституцією України, міжнародних конвенцій і договорів, а також забезпечувати національно-культурний розвиток етноспільнот в країні.

Дотримання прав і свобод людини передбачає право національних меншин на мирне та безпечне співіснування у межах одного регіону чи країни. Держави-члени ОБСЄ, серед яких і Україна зобов'язалася захищати права всіх громадян і, насамперед, представників етноменшин. Водночас порушення прав людини, будь-якої етнічної спільноти, посилює ризики збільшення внутрішніх конфліктів [22]. Враховуючи поліетнічність України та внутрішню нестабільність в окремих її регіонах, що зумовлювалися як зовнішньою

політикою окремих країни, так і відсутністю належної нормативно-правової бази, проблема регулювання міжетнічних взаємовідносин на початку 2000-х рр. набувала особливого значення.

Нормативною базою формування нової етнонаціональної політики в Україні наприкінці ХХ ст. стали Закон України «Про національні меншини», Конституція України, Декларація прав національностей, Закони України «Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Про громадянство України», «Про місцеве самоврядування» та інші. На основі цих документів розроблялися державні програми стосовно підтримки розвитку представників різних національностей. Враховуючи необхідність формування засад, принципів державної етнонаціональної політики та визначення ключових напрямів її реалізації, у 1997 р. Державним комітетом України у справах національностей і міграції започаткована розробка Концепції державної етнонаціональної політики. Відповідний проект закону було зареєстровано у Верховній Раді за поданням прем'єр-міністра України В.А. Ющенка 08.08.2000 р. [18, с. 58]. У преамбулі законопроекту зазначалося, що державна етнонаціональна політика – система заходів держави, спрямована на задоволення потреб української нації, представників інших етносів, корінних народів та національних меншин, які складають українське суспільство...» [34]. У законопроекті чітко розмежовувалися функції держави у захисті та гарантуванні прав української нації, корінних народів, нацменшин, репатріантів та взаємозв'язки з українською діаспорою, при цьому наголошуючи, що основою правового регулювання міжетнічних відносин є чинне українське законодавство узгоджене з міжнародним правом [34]. Таким чином, концепція стала б етнополітичною стратегією України, яка врегульовувала б міжетнічні відносини в Україні.

У Люблінських рекомендаціях з інтеграції різнобічних суспільств за 2012 р., зазначається, що будь-яка країна повинна у стислі терміни сформувати стратегію, заходи та відповідний план дій для інтеграції різних суспільств, нацменшин [22]. Такий підхід був актуальним на початку 2000-х рр. для

України, оскільки у цей період розпочалася активна розробка концепції та стратегії етнонаціональної політики. Проте упродовж 2001–2004 рр. в Україні не було прийнято «Концепцію державної етнонаціональної політики», яка б регламентувала державну політику стосовно сприяння політичному та культурному розвитку та врегульовувала б міжетнічні конфлікти в межах країни. Враховуючи це, в 2001 р. розпорядженням Президента України Л.Д. Кучми «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» було зобов'язано уряд вжити заходів щодо прискорення розробки та прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнонаціональної політики України, законів стосовно розвитку та застосування мов на території країни [38, с. 10].

Отже, починаючи з 2001 р. розпочався новий етап розбудови правової основи міжетнічних відносин в Україні. Розробка концепції тривала декілька років і в червні 2004 р. Кабінет Міністрів України в порядку законодавчої ініціативи подав її до Верховної Ради України, а в червні 2005 р. проект відповідного закону вніс на розгляд українського парламенту народний депутат Р.А. Чубаров, який представляв кримськотатарську меншину [38, с. 10]. Робоча група у складі Р. Чубарова, Н. Беліцер, В. Євтуха, О. Майбороди, В. Нахмановича, О. Нижник, Т. Пилипенка, Р. Романова, О. Семьоркіна, Ю. Тищенко працювала над концепцією у рамках ініціативи «Концептуальні засади етнонаціональної політики України: між теорією та практикою», пропонувалося ввести правові визначення окремих термінів, що дозволяло сформуванню понятійну базу для подальшого використання її під час оновлення законодавства. Проект Концепції етнонаціональної політики України, розроблений і поданий на розгляд парламенту Кабміном, передбачав створення єдиної стратегії державного регулювання міжетнічних відносин з метою забезпечення єдності, цілісності України в нових історичних умовах розвитку її державності, узгодження та органічного поєднання загальнонаціональних інтересів з потребами всіх громадян країни в незалежності від національної ознаки [18, с. 58]. У зв'язку з цим Р.А. Чубаров зазначав, що етнонаціональна

політика України мала гарантувати та забезпечити реалізацію прав і свобод етноменшин, враховуючи кращий національний та зарубіжний досвід, підвищити ефективність державного та громадського регулювання етнополітичної сфери. Водночас концепція передбачала об'єднання українського суспільства на основі загальнонаціональних інтересів зберігаючи поліетнічність держави [35].

Законопроект «Про концепцію державної етнонаціональної політики» від 16.06.2004 р. міг стати першою політико-правовою програмою спільної діяльності законодавчих та виконавчих органів влади у сфері реалізації етнополітики в Україні. Концепція запропонована Р.А. Чубаровим була спрямована на формування стратегії державної етнонаціональної політики [21]. Втім характерним недоліком обох проектів стала незгодженість їх термінології з Конституцією України та відсутність базової системи принципів і положень, які б забезпечували розробку відповідної нормативно-правової бази, що зумовило їх відкликання [38, с. 10–11].

У період президентства Л.Д. Кучми було сформовано низку дорадчих інституцій, які виконували функцію зв'язку між представниками нацменшин та вищими органами влади України. Зокрема, 24 лютого 1997 р. була сформована Рада з питань мовної політики, яка у 2001 р. припинила своє існування, 7 квітня 2000 р. – Рада кримськотатарського народу, до складу якої увійшли представники невизнаного Меджлісу, а 19 квітня 2000 р. – Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України [21]. Діяльність цих органів та залучення представників нацменшин у процес розбудови держави передбачало не лише врегулювання міжетнічних суперечностей, а й стимулювати культурний розвиток національних меншин в Україні. Укази Президента України Л.Д. Кучми формували підґрунтя для розвитку діалогу між титульною нацією – українцями та представниками нацменшин. Водночас вони були відповіддю на виклики часу, суспільний запит окремих громадських та політичних організацій нацменшин, зокрема російської, угорської, кримськотатарської, ромської.

Сформована за ініціативою Л.Д. Кучми Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України, стала «консультативно-дорадчим органом при Президентові України, утвореним з метою сприяння підвищенню ролі громадських організацій національних меншин України в процесі прийняття органами державної влади рішень щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України, поглиблення демократичних засад українського суспільства та забезпечення міжнаціональної злагоди в Україні» [28]. Утворення цієї інституції мало посилити діалог між державою та національними меншинами, а також врегулювати етнічні протиріччя в Україні. Шляхом законодавчих ініціатив Рада мала змогу формувати етнонаціональну політику, а відтак на неї було покладено одну із ключових ролей державотворення. До першого складу Ради увійшли 24 представники громадських та політичних організацій національних меншин України. Першим головою став лідер Демократичної спілки угорців України Гайдош Іштван Ференцович. У 2003 р. представник угорської нацменшини, який був народним депутатом України, вдруге очолив Раду [39]. Створення і діяльність цієї державної структури заклали основу для спільного діалогу між українською владою та представниками національних меншин.

Важливим державним органом, який регламентував етнонаціональну політику упродовж 2001–2004 рр. був Державний комітет України в справах національностей та міграції. Його діяльність було відновлено Указом Президента України Л.Д. Кучми від 13 вересня 2001 р. Ключовими завданнями Держкомітету стали формування та реалізація державної політики у справі міжнаціональних відносин, забезпечення та гарантування прав нацменшин, організація допомоги репатріантам та задоволення мовно-культурних, освітніх потреб національних меншин та українців, які проживають за межами країни [27].

Пріоритетним в українській етнополітиці стало питання державної мови та статусу мов національних меншин. Мовному питанню чільне місце відведено в

Конституції України, зокрема у статтях 10, 11, 12, 24, 53, 92, 103, 127 та 148 [24, с. 27]. У статті 10 чітко зазначено, що «Державною мовою в Україні є українська мова» [17]. Проте у цій же статті відзначається, що Україна гарантує вільний розвиток, використання та захист мов національних меншин, а стаття 53 Конституції України – право на здобуття освіти рідною мовою чи вивчення рідної мови у навчальних закладах [17]. Конституція України гарантувала розвиток етнічної, мовної та релігійної самобутності корінних народів та національних меншин [15, с. 12]. Водночас в Україні діяв закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий у 1989 р. Враховуючи проголошений Україною курс на розбудову європейської демократичної держави, закон радянської доби не відповідав новим історичним реаліям. І хоча у ньому українській мові гарантувався статус державної, а мовам національних меншин вільний розвиток та застосування, він по інерції надавав російській мові статус міжнаціональної, що підживлювало проімперські проросійські сили та сепаратистські настрої на південному сході країни [24, с. 28–29]. Таким чином, відсутність нового законодавства про мови, впродовж тривалого часу незалежності України, була однією з причин появи деструктивних сил, зокрема у районах компактного проживання нацменшин, зокрема російської та угорської.

Важливим нормативним документом, в якому гарантувалося дотримання прав етноспільнот стала «Декларація прав національностей України». Як уже відзначалося, в досліджуваний період в Україні проживало 130 національностей за даними перепису 2001 р. Декларація підтверджувала рівність національних меншин незалежно від походження, національно-культурних та релігійних особливостей. Згідно з першою статтею Декларації будь-яка дискримінація за національним принципом суворо каралася відповідно до чинного законодавства. Водночас у Декларації підтверджувалися гарантоване державою вільне використання рідної мови, захист національно-культурних традицій різних етноспільнот [8]. У Декларації статус російської національної меншини прирівнювався до інших нацменшин, що викликало невдоволення з боку радикальних рухів Росії [26, с. 151]. Порвавши з радянським минулим, обравши

демократичний та євроінтеграційний вектор руху, надання будь-яких преференцій російській національній меншині поглиблювало б вплив Росії на внутрішню політику України та провокувало б нові конфліктні ситуації. Росія прагнула домогтися беззастережного домінування на пострадянському просторі, і в цьому випадку відома «формула Бжезінського» про неможливість відновлення могутності Росії без повернення Москвою собі контролю над Україною, виступала б в ролі додаткового подразника [23, с. 6].

На основі Конституції України, Закону України «Про національні меншини» та «Декларації прав національностей України» сформувалася політика України стосовно мовного питання. Як відомо, в 2003 р. було ратифіковано «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин», згідно з якою визначалися статуси мови нацменшини та регіональної мови, території розповсюдження [9]. У Законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», визначено мови, до яких застосовувалися положення цього документу, зокрема: «білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської» [13]. Проживаючи компактно в окремому регіоні, названі національні меншини отримували право використовувати положення хартії для розвитку свого мовно-культурного простору [24, с. 27].

Хартія фактично підтвердила ключові положення про мовне питання в Конституції України та у Законі України «Про національні меншини». З іншого боку, представники окремих нацменшин, зокрема російської, румунської, угорської, завдяки зовнішній підтримці здійснювали тиск на українську владу, вимагаючи визнання статусу своєї мови як регіональної, маніпулюючи окремими положеннями цього документу. Так, зокрема у Чернівецькій області найбільшого поширення набула румунська мова, яка претендувала на статус регіональної, у Закарпатській – угорська, а на сході України та в Криму – російська. Тенденція надання такого статусу мовам окремих меншин, на території їх компактного розселення несло в тогочасних умовах певну загрозу

сепаратизму через надмірний вплив зовнішніх чинників. Наприклад, південно-східні регіони України, де упродовж 2001–2004 рр. проживала російська нацменшина, за підтримки Російської Федерації намагалася тиснути не лише за визнання російської як другої державної, але й запустити процес федералізації південно-східного регіону, що призвело б до розколу України. Відзначимо, що посилення представників окремих нацменшин на положення хартії є вибірковими, оскільки згідно з пунктом 5 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» всі заходи спрямованні на утвердження української мови як державної, її розповсюдження по всій території України та використання в усіх сферах суспільного життя не створюють загрози для розвитку мов нацменшин [13].

Ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин стала останньою законодавчою ініціативою українського парламенту до 2012 р. Відтак, мовна політика зводилася до указів Президента України та наказів міністерств та відомств [24, с. 35], що суперечило Конституції України, зокрема, згідно з статтею 92 права корінних народів можуть регулюватися лише законодавчими актами і не повинні встановлюватися нормативними актами виконавчої влади [40, с. 108].

Серед ключових проблем України на початку 2000-х рр. став рух русинства, який вимагав визнання їх як окремої національності. Поширення русинського руху в країнах Європи на початку 2000-х рр. стало масовим явищем. У Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, а також у США та Канаді вони визнані самотні народом, що спричинило масові рухи за отримання цього статусу в Україні [24, с. 100]. Використовуючи ключові положення «Рамкової конвенції про захист національних меншин», русинські організації намагалися в межах правового поля, через суспільний тиск на владу отримати право на самовизначення «русинів» як корінного етносу на Закарпатті. Втім, визнання вони так і не отримали і лишилися в статусі субетносу, а русинська мова як територіальний діалект української мови [24, с. 37]. Крім русинів, Рамкову конвенцію та «Європейську хартію регіональних

мов або мов меншин» використовували й інші громадсько-політичні організації етноспільнот у місцях їх компактного розселення, зокрема на сході, півдні та в Криму – російські, на Закарпатті – угорські, на Буковині – румунські та ін.

Закон України «Про національні меншини», прийнятий у 1992 р. безумовно став першим законодавчим актом, який закріпив статус представників нацменшин. Згідно з ним Україна гарантувала реалізацію соціальних, економічних, культурних та політичних прав етноменшин, а також сприяла їх національно-культурному розвитку. На той час Закон був своєчасним та відповідав основним вимогам суспільства [4, с. 37]. Він регламентував статус та права національних меншин з урахуванням національного та зарубіжного досвіду. Ключовим положенням Закону, згідно зі статтею 1, стала гарантія рівності прав усіх громадян незалежно від національного походження. Водночас держава брала на себе зобов'язання забезпечувати охорону пам'яток історії, підготовку педагогічних, соціальних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів, а також гарантувати реалізацію права національної самоідентичності етноспільнот [41, с. 233]. Згідно зі статтею 6 Закону України «Про національні меншини України» держава виступала гарантом національно-культурної автономії будь-якої національності, яка проживала на території України у тому разі, якщо їхня діяльність не суперечить чинному законодавству [12]. Зважаючи на значну активність окремих національностей на початку 2000-х рр., зокрема росіян, румун, угорців, поляків, спрямовану на створення не лише національно-культурної автономії, а й розпалювання сепаратистських настроїв, поставала проблема законодавчого врегулювання цих негативних процесів, уникаючи застосування силових методів та не обмежуючи права представників тих національностей, які не порушували чинне українське законодавство.

Упродовж 2000-х рр. неодноразово активізувалося питання удосконалення законодавства про нацменшини у зв'язку з можливими загрозами політичного сепаратизму. Міжнародні організації на початку 2000-х рр. наголошували на необхідності вдосконалення механізмів практичної реалізації прав етноспільнот

України, зокрема на модернізації закону «Про національні меншини». Комітет ООН із прав людини 12 листопада 2001 р. надав остаточні зауваження про вдосконалення зобов'язань стосовно реалізації положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Основну увагу було зосереджено на необхідності зміни «до наріжного каменя спеціального Закону – поняття «національні меншини» [4, с. 37]. Слід додати і проблему фінансування культурного розвитку етнospільнот України. Згідно зі статтею 16 Закону України «Про національні меншини України» мали передбачатися асигнування з держбюджету для розвитку нацменшин [12]. Проте на практиці законодавством було не визначено частку фінансування, та яким чином і в яких межах відбуватиметься використання цих коштів. Відповідно до початку 2000-х рр. державним бюджетом не було передбачено статті витрат на розвиток національних меншин [20]. Усе це зумовлювало необхідність модернізації законодавства про національні меншини. Однак, невдалі спроби прийняття Концепції етнонаціональної політики України, як основоположного документу для формування етнонаціонального законодавства, призвели лише до спроб удосконалення Закону України «Про національні меншини» у 2000-х рр. [6, с. 168].

У науковій літературі та правових документах України існує таке поняття, як «корінний народ». На думку деяких авторів, воно безпідставно потрапило до законодавчих актів. Водночас, на глибоке переконання С. Мельник та С. Черничко, право на статус «корінного народу» заслуговують етнічні спільноти, які історично пов'язані з територією свого проживання і не мають державного утворення поза межами України. До них варто віднести кримських татар, гагаузів, караїмів і кримчаків [24, с. 95]. Упродовж 2000-х рр. представники національних меншин офіційно зверталися до Державного комітету у справах національностей та міграції з проханням надати надати статус «корінного народу» [24, с. 95]. Такий статус фактично ставив би певну етнospільноту на рівні титульної нації з усіма претензіями на привілейований розвиток мовно-культурних традицій та національної самобутності.

Одним із напрямів державної етнонаціональної політики упродовж 2001–2004 рр. стало законодавче забезпечення прав репатрійованого населення, зокрема, кримських татар, які з 1990-х рр. поверталися на Кримський півострів. Як відзначається у доповіді правозахисних організацій «Права людини – 2004», в Україні не існувало жодного закону, який регулював питання стосовно повернення та поновлення прав кримськотатарського народу, що послаблювало урядову політику в сфері облаштування репатріантів, а також ставало перешкодою для інтеграції кримських татар в українське суспільство. Зокрема, відсутність упродовж 2001–2004 рр. законодавчої бази породжувало проблеми надання громадянства, проведені земельної реформи, приватизації державного майна, повернення культурних цінностей [30, с. 175]. Водночас ці проблеми підсилювали радикальні настрої серед кримських татар та посилювали міжетнічну конфронтацію на півострові. Як наслідок відбувалися самовільні захоплення земельних ділянок та сутички, спричинені на релігійній основі, зокрема, під час акцій «Хрестоповалення» в 2002 р. І все ж, у 2003 р. було подано на розгляд Верховної Ради України проект закону «Про статус кримськотатарського народу», у якому було на території України і не має державного утворення поза її межами [42, с. 29–30]. Законопроект не було прийнято, оскільки, як зазначалося у висновку Головного експертно-наукового управління, прийняття окремого закону про статус кримськотатарського народу є недоцільним. На їхню думку, це могло поглибити конфліктну ситуацію на півострові через появу «свого» закону для кримських татар і відсутність таких прав для інших меншин. Водночас пропонувалося прийняти закон «сприяння репатріації цього народу та облаштування на території Криму» [5].

Враховуючи соціально-політичну ситуацію на Кримському півострові, що склалася у зв'язку з репатріацією кримських татар, Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 29 «Про затвердження Програми адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти» від 10 січня 2002 р., № 88 «Про затвердження Програми сприяння соціальному

становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки» від 25 січня 2002 р. та № 618 «Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року» [42, с. 31]. Програми насамперед спрямовувалися на вирішення ключових політичних, економічних та соціальних проблем, які постали перед кримськими татарами упродовж 1990 – поч. 2000-х рр. З метою інтеграції кримських татар в український соціум на початку 2000-х рр. Кабінет Міністрів України прийняв постановою № 88 «Програму сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки». Вона передбачала соціальну роботу серед молоді, підвищення рівня обслуговування, надання житла, земельних ділянок та працевлаштування репатріантів. Упродовж 2002–2005 рр. передбачалося реалізувати 25 масштабних заходів, спрямованих на освітній і культурний розвиток кримських татар, створення пільгових місць в університетах для репатріантів, їхнє працевлаштування на півострові та на материковій частині України, сприяння розвитку кримськотатарської мови, друк книг та викладання в школах рідною мовою меншини та ін. [33] Проте на заваді інтеграції кримських татар в українське суспільство була земельна проблема. Після повернення на півострів, який був заселений здебільшого росіянами та українцями, репатріанти змушені були вимагати право на володіння землею. Враховуючи це, уряд України розробив та реалізував «Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року». У вступній частині зазначалося, що станом на 2002 р. лише 145 тис. (55,8%) репатріантів забезпечені житлом. Кабінет Міністрів України також звернув увагу на вдосконалення системи розселення кримських татар, надання їм житла та створення необхідних умов для комфортного проживання на півострові (забезпечення водопостачання, електропостачання, будівництво каналізацій та газопроводів тощо) [32]. Особливе значення в державній етнополітиці на

території Кримського півострова відіграла прийнята Кабінетом Міністрів України «Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти». Передбачалося, що в результаті 24 заходів програми буде досягнуто не лише адаптації нацменшин Кримського півострова в українському соціумі, а й врегульовано міжнаціональні відносини [31]. Таким чином, всі три програми, доповнюючи одна одну, мали на меті сформуванню державну політику, спрямовану на врегулювання міжетнічних відносин на півострові, а також освоєння його кримськими татарами, які належали до корінного населення Криму, яке не мало власної державності. Упродовж 2003–2006 рр. Кабінет Міністрів України прийняв низку постанов, а саме: № 1952 від 17.12.2003 р. «Порядок забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів», № 626 від 13.05.2004 р. «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання» [3, с. 43].

Незважаючи на прийняті постанови уряду, на законодавчому рівні на упродовж 1990 – поч. 2000-х рр. не було затверджено жодного нормативно-правового документу, який чітко визначав би статус та права депортованих осіб. Лише у 2004 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою», проте Л.Д. Кучма використав президентське право «вето» і загальмував втілення його в життя. Свої дії колишній президент пояснював юридичними підставами, зокрема невідповідністю положень цього закону щодо реституції чинному на той час Земельному кодексу [16]. Водночас він міг би стати першим законодавчим актом, у якому регулювалася державна політика стосовно етнічних спільнот, які були депортовані. Зокрема, у статті 3 цього документу вказувалося, що державна політика визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України, реалізовується згідно з прийнятими

програмами Кабінету Міністрів України та спрямовується на облаштування репатріантів на території Кримського півострову [36].

Окрім того, Верховною Радою АР Крим приймалися додаткові правові гарантії для існування нацменшин, зокрема кримських татар та росіян. Згідно з Конституцією Автономної Республіки Крим кримськотатарська мова отримала додаткові правові гарантії, зокрема всі нормативно-правові акти АРК мали публікуватися не лише державною та російською, а й кримськотатарською. Згідно зі статтями 4, 11 представники цієї спільноти мали змогу отримувати документи рідною мовою [24, с. 96].

Як відомо, у 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Автономну Республіку Крим» [11]. Водночас ця територіальна автономія створювалася з одного боку під впливом російських іредентичних рухів, підживлюваних російськими спецслужбами, а з іншого – при індиферентному ставленні політичного керівництва до проблеми корінних народів Криму і, водночас, побоювання «сепаратизму кримських татар», які не сприймалися кримською, проросійською більшістю. Страх «сепаратизму кримських татар» розвіявся після подій 2014 р. – анексія Росією українського Криму.

22 вересня 2016 р. Верховна Рада України голосами 233 народних депутатів прийняла постанову № 4003а «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблеми, питання, шляхи, методи та спроби». Документ, який було прийнято за результатами парламентських слухань, рекомендував Президенту України Петру Порошенку підготувати зміни до Конституції і законів України, за якими в Конституції має з'явитися Кримськотатарська автономна республіка замість Автономної Республіки Крим. Крім того парламентарі запропонували внести законодавчі зміни щодо позбавлення Севастополя спеціального статусу, а також визнання кримських татар, караїмів і кримчаків корінними народами України з відповідними змінами в ст. 11 основного закону.

18 травня 2016 р. під час вечора-реквієму пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу Президент України Петро Порошенко зазначав: «Ми, хоча із запізненням, усвідомили необхідність створення в Криму національної автономії кримських татар з повним гарантуванням рівних прав і громадянських свобод етнічних українців, росіян, інших етносів півострова» [10].

На думку Голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чебарова, в національно-культурній автономії кримських татар слід забезпечити рівні права усіх народів Криму, «не менші, ніж права кримських татар», а «статус Автономної Республіки Крим не має нести якоїсь гіпотетичної загрози територіальній цілісності України» [10].

Отже, ґрунтовне вивчення прогресивного досвіду інших корінних народів і держав світу дозволить уникнути нашій країні багатьох помилок і успішно вирішити в майбутньому актуальне і болюче кримськотатарське питання в умовах соціально-політичних, міжнародних викликів ХХІ ст. Водночас, політична воля щодо проголошення кримськотатарської автономії – це важливий крок у забезпеченні єдності України з Кримом під час російської окупації.

Однією із проблем досліджуваного періоду, яка потребувала державного врегулювання, стала нетерпимість та дискримінація за національною ознакою, що мала місце в різних регіонах України. Такі прояви були задокументовані стосовно євреїв, кримських татар, ромів. Відзначалися акти вандалізму проти російських та єврейських святинь і, водночас, українських [30, с. 177]. Особливо негативні настрої в українському суспільстві спостерігалися стосовно ромської національної меншини, про що свідчить дані соціологічних опитувань. Зокрема, у червні 2002 р. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова провів дослідження по всій Україні стосовно ставлення до ромів. За результатами дослідження більше 50 % респондентів відносяться до них так само як і до інших національностей, а 41,5 % – упереджено [24, с. 92]. Дискримінація за національною ознакою

зумовлювала зростання безробіття серед ромів, що помітно погіршувало їхні умови життя, а ніж в інших етнічних груп України. Зокрема, на Закарпатті, де проживала найбільша частина ромів на початок 2000-х рр. 87,5% сімей не займалися сільським господарством, а 50 % – не могли знайти інших джерел прибутку [30, с. 178]. Нетерпиме ставлення частини суспільства до представників цієї меншини підігрівалося подекуди свавіллям правоохоронних органів. Зокрема, у зверненні Європейського Центру з прав ромів до української влади вимагалось розслідувати підпал будинку Юрія Федорченка, у якому були задіяні правоохоронці, зокрема майор Іванов [30, с. 179]. Схожі ситуації мали місце і в інших областях, що спонукало владу різних регіонів шукати шляхи запобігання дискримінації за національною ознакою.

«Водночас, в Україні вже понад 20 років поводяться соціологічні дослідження за шкалою Богардуса, яка вимірює соціальну дистанцію між етнічними групами. Роки досліджень показують: дистанція щодо ромів є максимальною і межує дискримінацією. І з часом ця дистанція тільки зростає» [2] – відзначає Йосиф Зісельс, виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України. Підтвердженням цьому, став конфлікт у селі Лощинівка на Одещині, який кваліфікувався в пресі, як погроми на етнічному ґрунті. Дії місцевої влади... призвели до дискримінації цілої етнічної групи, а правоохоронні органи замість того, щоб захищати права людей, їхнє життя і майно, спокійно за всім спостерігали [2].

Для вирішення проблеми інтеграції ромів в український соціум та захист їхніх прав голова Коаліції ромських організацій «Стратегія – 2020» Володимир Кондур звернувся до влади з проханням ввести посаду заступника з питань ромської меншини в межах Офісу уповноваженого Верховної Ради з прав людини або посаду уповноваженого Президента України у справах ромської національної меншини.

Актуальним питанням, яке потребувало негайного вирішення було фінансування засобів масової інформації національних меншин України. У 2003 р. Верховна Рада України прийняла постанову про державну підтримку

газет, що видаються мовами національних меншин. Згідно з нею, Кабінет Міністрів України (КМУ) мав запланувати бюджетні призначення на підтримку друкованих ЗМІ мовами національних меншин у держбюджеті України на 2004 р. [29]. Завдяки державній підтримці загальнодоступними стали видання «Форум націй», «Наша Батьківщина», «Романі Яг», «Голос Азейбарджану», «Кърым», «Яньи донья», «Йлдыз». Орім того, низка популярних видань кримських татар виходила російською мовою, зокрема: «Авдет», «Арекет», «Голос Крыма», «Діалог», «Полуостров» [19]. Державна підтримка розвитку ЗМІ національних меншин, з одного боку демократизувала відносини між етнопільнотами, надаючи право на розвиток власної мови та культури, з іншого – стала підґрунтям для засилля російської мови та розповсюдження проросійських настроїв серед населення.

Таким чином, законодавче забезпечення прав національних меншин в Україні ґрунтувалося на загальнонаціональних, міжнародних та регіональних правових документах, прийнятих здебільшого у 1990-х рр. Враховуючи нові виклики розвитку демократії в Україні на початку 2000-х рр., законодавство, яке мало регулювати міжетнічні відносини, потребувало суттєвого вдосконалення, про що свідчать рекомендації міжнародних організацій. Існуюча нормативно-правова база певною мірою забезпечувала реалізацію суспільних запитів на розвиток національно-культурної ідентичності, гарантувала безперешкодне повернення репатріантів та відновлення їх у правах і, водночас, ставала базисом для підтримки антиукраїнських ідей зі сторони інших країн, які проявлялися в спробах порушити територіальну цілісність України. У зв'язку з цим подальша модернізація законодавства про національні меншини мала продовжуватися на початку ХХІ ст. Водночас половинчастість і зволікання з розв'язанням назрілих проблем в царині національних відносин, створили етнополітичні плацдарми для втручання зарубіжних країн у внутрішньополітичні справи України, і насамперед, для російської агресії з метою зупинити її європейський поступ.

Список використаних джерел та літератури

1. Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в умовах поліетнічного регіону : аналіз, оцінки : матеріали круглого столу, 21 груд. 2011 р., м. Ужгород. Ужгород, 2011. 326 с.
2. Андронік В. «Нетерпимість до ромів – критична». Конфлікт у селі Лощинівка оголив проблему, яка в Україні довго лишалася без уваги. *День*. 2016. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/neterpymist-do-romiv-krytychna> (дата звернення : 07.02.2018).
3. Братковський А. Правові перспективи відновлення прав депортованих за національною ознакою. *Юридична Україна*. 2010. С. 42–46.
4. Васильченко О. П. Права національних меншин в Україні : що маємо і до чого прагнемо? *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Право*. Ужгород, 2017. Вип. 42. С. 36–40.
5. Висновок на проект Закону України «Про статус кримськотатарського народу». URL : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15737&pf35401=4052 (дата звернення : 07.02.2018).
6. Вітман К. М. Модернізація законодавства про національні меншини в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 13. 2013. С. 168.
7. Гальчинський А. С. Лібералізм : уроки для України : наук.-попул. есе. Київ : Либідь. 2011. С. 195.
8. Декларація прав національностей України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення : 07.02.2018).
9. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (дата звернення : 07.02.2018).
10. Закірова С. Кримськотатарська автономія у складі України : пошук вирішення проблеми. *Центр дослідження соціальних комунікацій НБУВ*. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2420:krimskotatarska-avtonomiya-u-skladi-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382 (дата звернення : 07.02.2018).
11. Закон України «Про Автономну Республіку Крим». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 07.02.2018).
12. Закон України «Про національні меншини України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення : 07.02.2018).
13. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/802-15> (дата звернення : 07.02.2018).
14. Зварич І. Т. Етнополітика в Україні : регіональний контекст. Київ : Дельта, 2009. 320 с.
15. Іноземці та національні меншини в Україні та Польщі. *Порівняльно-правовий аналіз законодавства* / уклад. Л. Турчин, С. Кошулинська-Чуба, С. Яремчук та ін. ; за ред. Христини Потапенко. Краків, 2015. 96 с.

16. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. URL : <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true> (дата звернення : 07.02.2018).

17. Конституція України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 07.02.2018).

18. Корнат Л. Я. Формування концептуальних засад управління етнокультурною різноманітністю в Україні. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 40. С. 55–64.

19. Кушніренко І. Ю. Проблеми розвитку та практичного застосування політико-правових та організаційних заходів щодо реалізації захисту прав національних меншин України. *Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/14069/1/Kyshnirenk_o.pdf (дата звернення : 07.02.2018).

20. Липчук О. Стан дотримання та захист прав етнопонаціональних меншин в Україні. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_18 (дата звернення : 07.02.2018).

21. Лойко Л. Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України. URL : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11791/1/51_18Ukr_nac_ideya.pdf (дата звернення : 07.02.2018).

22. Люблянские рекомендации по интеграции разнообразных обществ. URL : <http://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines> (дата звернення : 07.02.2018).

23. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ : Віват. С. 6.

24. Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне різноманіття України. Аналітичний огляд ситуації : монографія. Ужгород : ПоліПрінт, 2010. 164 с.

25. Панчук М., Войналович В., Галенко О. та ін. Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект. *Ін-т політичних та етнопонаціональних досліджень НАН України*. Київ : 2000. 356 с.

26. Парахіна М. Особливості національної політики і законодавства України та Росії щодо національних меншин. *Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюк*. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 2. 148 с.

27. Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/269/2002> (дата звернення : 07.02.2018).

28. Положення про Раду представників громадських організацій національних меншин України. URL <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/908/2000> (дата звернення : 07.02.2018).

29. Постанова Верховної Ради України «Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин». URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/528-15> (дата звернення : 07.02.2018).

30. Права людини в Україні 2004. Доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. Харків : Фоліо, 2005. 312 с.

31. Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/29-2002-%D0%BF> (дата звернення : 07.02.2018).

32. Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/618-2002-%D0%BF> (дата звернення : 07.02.2018).

33. Програма сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/88-2002-%D0%BF> (дата звернення : 07.02.2018).

34. Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України від 08.08.2000 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8868 (дата звернення : 07.02.2018).

35. Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7615&skl=5 (дата звернення : 07.02.2018).

36. Проект Закону України «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою» URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4526&skl=5 (дата звернення : 07.02.2018).

37. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті : історіографічний нарис. Київ : Поліс, 2000. 447 с.

38. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. *Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. Київ, 2006. С. 93.

39. Указ Президента України «Про Раду представників громадських організацій національних меншин України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/600/2000> (дата звернення : 07.02.2018).

40. Халавка Т. Б. Державне регулювання процесів міжетнічної інтеграції у прикордонних регіонах : теоретичний аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. держ. упр. за спец. : 25.00.01. Одеса, 2015. 211 с.

41. Шипка Н. П. Легітимація політичної суб'єктності національних меншин в Україні. *Військово-науковий вісник*. 2008. Вип. 10. С. 229–240.

42. Ширай В. В. Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні кінця ХХ початку ХХІ ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2014. 203 с.

References

1. (2011). *Aktualni pytannia zakonodavchoho rehuliuvannia zakhystu prav natsionalnykh menshyn v Ukraini ta shliakhy yikh realizatsii v umovakh polietnichnoho rehionu : analiz, otsinky : materialy kruhloho stolu 21 hrudnia 2011*

roku m. Uzhhorod [Actual issues of legislative regulation of protection of the rights of national minorities in Ukraine and ways of their realization in a multi-ethnic region : analysis, evaluation : materials of the roundtable, December 21, 2011, Uzhhorod]. Uzhhorod, 326. [in Ukrainian].

2. Andronik, V. (2016). «Neterpymist do romiv – krytychna». *Konflikt u seli Loshchynivka oholyv problemu, yaka v Ukraini dovho lyshalasia bez uvahy* [«Intolerance to the Roma is critical». The conflict in Loshchivivka village exposed a problem that has long been ignored in Ukraine]. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/neterpymist-do-romiv-krytychna> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

3. Bratkovskiy, A. (2010). *Pravovi perspektyvy vidnovlennia prav deportovanykh za natsionalnoiu oznakoiu* [Legal prospects for the restoration of the rights of deportees on national grounds]. *Yurydychna Ukraina* [Legal Ukraine]. 42–46. [in Ukrainian].

4. Vasylychenko, O. P. (2017). *Prava natsionalnykh menshyn v Ukraini : shcho maiemo i do choho prahnemo?* [The rights of national minorities in Ukraine : what do we have and what do we strive for?]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu : seriia pravo* [Scientific herald of Uzhgorod University : series of law]. Uzhhorod. 42, 36–40. [in Ukrainian].

5. *Vysnovok na projekt Zakonu Ukrainy «Pro status krymskotatarskoho narodu»*. [Conclusion on the draft Law of Ukraine «On the Status of the Crimean Tatar People»]. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15737&pf35401=40521 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

6. Vitman, K. M. (2013). *Modernizatsiia zakonodavstva pro natsionalni menshyny v Ukraini* [Modernization of the legislation on national minorities in Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia»* [Scientific works of the National University «Odessa Law Academy»]. T. 13. 168. [in Ukrainian].

7. Halchynskiy, A. S. (2011). *Liberalizm : uroky dlia Ukrainy : nauk.-popul. ese*. [Liberalism : Lessons for Ukraine : sciences. popul. essay]. Kyiv. Lybid. 195.

8. *Deklaratsiia prav natsionalnostei Ukrainy* [Declaration of the rights of nationalities of Ukraine]. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

9. *Yevropeiska khartiia rehionalnykh mov abo mov menshyn* [European Charter for Regional or Minority Languages]. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

10. Zakirova, S. *Krymskotatarska avtonomiia u skladi Ukrainy: poshuk vyrishennia problem* [Crimean Tatar autonomy as part of Ukraine : finding a solution to the problem]. *Tsentr doslidzhennia sotsialnykh komunikatsii NBUV* [Center for Social Communication Research, NBUV]. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2420:krymskotatarska-avtonomiya-u-skladi-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

11. *Zakon Ukrainy «Pro Avtonomnu Respubliku Krym»* [The Law of Ukraine «On the Autonomous Republic of Crimea»]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

12. *Zakon Ukrainy «Pro natsionalni menshyny Ukrainy»* [The Law of Ukraine «On National Minorities of Ukraine»]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

13. *Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn»* [Law of Ukraine «On ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages»]. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/802-15> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

14. Zvarych, I. T. (2009). *Etnopolityka v Ukraini : rehionalnyi kontekst* [Ethnic Policy in Ukraine : Regional Context]. Kyiv. Delta. 320. [in Ukrainian].

15. Turchin L., Koshulinskaya-Chuba S. and Yaremchuk S. and others compliers, Potapenko, Khrystyna ed. (2015). *Inozemtsi ta natsionalni menshyny v Ukraini ta Polshchi* [Foreigners and national minorities in Ukraine and Poland]. *Porivnialno-pravovyi analiz zakonodavstva* [Comparative legal analysis of legislation]. Krakiv, 96. [in Ukrainian].

16. *Intehratsiia ranishe deportovanykh osib u Krymu, Ukraina* [Integration of formerly deported people in Crimea, Ukraine]. URL : <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

17. *Konstytutsiia Ukrainy* [The Constitution of Ukraine]. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

18. Kornat, L. Ya. (2014). *Formuvannia kontseptualnykh zasad upravlinnia etnokulturnoiu riznomanitnistiu v Ukraini* [Formation of the conceptual foundations of the management of ethno-cultural diversity in Ukraine]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia* [Effectiveness of public administration]. 40, 55–64. [in Ukrainian].

19. Kushnirenko, I. Yu. *Problemy rozvytku ta praktychnoho zastosuvannia polityko-pravovykh ta orhanizatsiinykh zakhodiv shchodo realizatsii zakhystu prav natsionalnykh menshyn Ukrainy* [Problems of development and practical application of political, legal and organizational measures for realization of protection of the rights of national minorities of Ukraine]. *Polityka i dukhovnist v umovakh hlobalnykh vyklykiv. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin* [Politics and spirituality in the context of global challenges. Political sciences and methods of teaching socio-political disciplines]. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/14069/1/Kyshnirenko.pdf> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

20. Lypchuk, O. *Stan dotrymannia ta zakhyst prav etnonatsionalnykh menshyn v Ukraini* [The state of observance and protection of the rights of ethnic minorities in Ukraine]. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_18 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

21. Loiko, L. *Derzhavna etnopolityka i politychna subiektyvatsiia natsionalnykh menshyn Ukrainy* [State Ethnic Policy and Political Subjectification of National Minorities of Ukraine]. URL : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11791/1/51_18_Ukr_nac_ideya.pdf (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

22. *Liublianskye rekomendatsyy po yntehratsyy raznoobraznykh obshchestv* [Ljubljana Recommendations for the Integration of Various Societies]. URL : <http://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

23. Mahda, Ye. V. *Hibrydna viina : vyzhyty i peremohty* [Hybrid War : Survive and Defeat]. Kyiv. Vivat, 6. [in Ukrainian].

24. Melnyk, S. and Chernychko, S. (2010). *Etnichne ta movne riznomaittia Ukrainy. Analychnyi ohliad sytuatsii : monohrafiia* [Ethnic and linguistic diversity of Ukraine. Analytical review of the situation]. Uzhhorod. PoliPrint. 164. [in Ukrainian].

25. Panchuk, M., Voinalovych, V. and Halenko, O. (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti : polityko-pravovyi aspekt* [National Minorities of Ukraine in the 20th Century: Political and Legal Aspects]. *In-t politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy* [Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Kyiv. 356. [in Ukrainian].

26. Parakhina, M. (2014). *Osoblyvosti natsionalnoi polityky i zakonodavstva Ukrainy ta Rosii shchodo natsionalnykh menshyn* [Features of national policy and legislation of Ukraine and Russia concerning national minorities]. *Ternopil'skyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuk* [Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk]. Ternopil. 1, 2. 148. [in Ukrainian].

27. *Polozhennia pro Derzhavnyi komitet Ukrainy u spravakh natsionalnosti ta mihratsii* [Regulations on the State Committee of Ukraine on Nationalities and Migration]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/269/2002> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

28. *Polozhennia pro Radu predstavnykiv hromadskykh orhanizatsii natsionalnykh menshyn Ukrainy* [Regulations on the Council of Representatives of Public Organizations of National Minorities of Ukraine]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/908/2000> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

29. *Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro derzhavnu pidtrymku hazet, shcho vydaiutsia movamy natsionalnykh menshyn»* [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On State Support to Newspapers Issued in Languages of National Minorities»]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/528-15> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

30. Zakharov, Ye., Rapp, I. and Yavorskyi, V. eds. (2005). *Prava liudyny v Ukraini 2004* [Human rights in Ukraine 2004]. *Dopovid pravozakhysnykh orhanizatsii. Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny* [Report of human rights organizations. Ukrainian Helsinki Human Rights Union]. Kharkiv : Folio. 312. [in Ukrainian].

31. *Prohrama adaptatsii ta intehratsii v ukrainske suspilstvo deportovanykh krymskykh tatar, a takozh osib inshykh natsionalnoston, vidrodzhennia i rozvytku yikh kultury ta osvity* [Program of adaptation and integration into the Ukrainian society of deported Crimean Tatars, as well as persons of other nationalities, the revival and development of their culture and education]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/29-2002-%D0%BF> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

32. *Prohrama rozselennia ta oblashtuvannia deportovanykh krymskykh tatar ta osib inshykh natsionalnoston, yaki povernulysia v Avtonomnu Respubliku Krym na postiine prozhyvannia, na period do 2005 roku* [The program of resettlement and arrangement of deported Crimean Tatars and persons of other nationalities who have returned to the Autonomous Republic of Crimea for permanent residence, for the period up to 2005]. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/618-2002-%D0%BF> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

33. *Prohrama spryiannia sotsialnomu stanovlenniu ta adaptatsii krymskotatarskoi molodi na 2002–2005 roky* [Program for Promotion of Social Formation and Adaptation of Crimean Tatar Youth for 2002–2005]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/88-2002-%D0%BF> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

34. *Proekt Zakonu pro Kontseptsiiu derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky Ukrainy vid 08.08.2000 r.* [Draft Law on the Concept of the State Ethnic and Ethnic Policy of Ukraine of 08.08.2000]. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8868 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

35. *Proekt Zakonu pro Kontseptsiiu derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky Ukrainy* [Draft Law on the Concept of the State Ethnic and Ethnic Policy of Ukraine]. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7615&skl=5 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

36. *Proekt Zakonu Ukrainy «Pro vidnovlennia prav osib deportovanykh za natsionalnoiu oznakoiu»* [Draft Law of Ukraine «On the Restoration of the Rights of Deported Persons on National Signal»]. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4526&skl=5 (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

37. Rafalskyi, O. O. (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: Istoriohrafichnyi narys* [National Minorities of Ukraine in the XX Century: Historiographical Essay]. Kyiv. Polius, 447. [in Ukrainian].

38. *Stan dotrymannia ta zakhyst prav natsionalnykh menshyn v Ukraini* (2006). [Status of observance and protection of the rights of national minorities in Ukraine]. *Spetsialna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny* [Special report of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Kyiv. 93. [in Ukrainian].

39. *Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Radu predstavnykiv hromadskykh orhanizatsii natsionalnykh menshyn Ukrainy»*. [Decree of the President of Ukraine «On the Council of Representatives of Public Organizations of National Minorities of

Ukraine»]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/600/2000> (date of treatment : 07.02.2018). [in Ukrainian].

40. Khalavka, T. B. (2015). *Derzhavne rehuliuвання protsesiv mizhetnichnoi intehratsii u prykordonnykh rehionakh: teoretychnyi aspekt* [State regulation of interethnic integration processes in the border regions : theoretical aspect]. (PhD Thesis). Odesa. 211. [in Ukrainian].

41. Shypka, N. P. (2008). *Lehitymatsiia politychnoi subiektnosti natsionalnykh menshyn v Ukraini* [Legitimation of the Political Subjectivity of National Minorities in Ukraine]. *Viiskovo-naukovyi visnyk* [Military Scientific Herald]. 10. 229–240. [in Ukrainian].

42. Shyrai, V. V. (2014). *Suspilno-politychne stanovyshche krymskykh tatar v Ukraini kintsia XX pochatku XXI st.* [Political and social situation of the Crimean Tatars in Ukraine at the end of the twentieth century of the twenty-first century]. (PhD Thesis). Kyiv. 203. [in Ukrainian].

Рецензент:

Клапчук С.М., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 15.03.2018 р.